

УДК 35:353:352.07

О. О. ГРЕБЕНЮК

ДЖЕРЕЛА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО І СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ

Визначено внутрішні джерела диференціації економічного та соціального розвитку регіонів та систематизовано зовнішні фактори, що на неї впливають.

In the article the internal sources of differentiation of economic and social development of regions are definite and external factors are systematized, on her that influence.

Нерівномірність регіонального розвитку, суттєві територіальні відмінності в рівні життя мешканців країни створюють передумови для соціальної напруги в суспільстві, загрожують територіальній цілісності та стримують динаміку соціально-економічного зростання країни, уповільнюють і знижують ефективність ринкових перетворень. З огляду на це, визначення причин і факторів міжрегіональної економічної диференціації є на сьогодні актуальним і своєчасним, оскільки є базою для розробки дієвої політики державного регулювання регіонального розвитку.

Науковими і практичними проблемами регіональної політики та державного управління регіональним розвитком займаються З. Варналій, В. Керецман, О. Коротич, В. Мамонова, С. Романюк, О. Топчів та ін. Окремі питання регіональної політики, способи подолання регіональних відмінностей розвитку, методика визначення ступеня депресивності територій є предметом досліджень М. Данилишина, М. Долішнього, І. Круп'як, А. Новикової, Д. Стеценка та ін. Разом з тим, проблема подолання соціально-економічної диференціації регіонів є досить новою у вітчизняній науковій літературі.

Аналізу факторів і передумов територіального розвитку в умовах сучасної ринкової економіки присвячено численні публікації російських учених-регіоналістів. Серед них необхідно відзначити роботи М. Бандмана, А. Гранберга, Л. Вардомського, В. Клісторіна, В. Лексина, Н. Михеєвої, О. Пчелинцева, А. Татаркіна, А. Шадріна, Б. Штульберга і багатьох інших авторів.

Результати сучасних регіональних досліджень підтверджують висновок, що диференціація економічного і соціального розвитку регіонів у реальному житті постійно відтворюється на якісно новій основі. У зв'язку з цим важливо визначити її внутрішні джерела і з урахуванням узагальнення результатів різних досліджень систематизувати фактори, що на неї впливають, що дозволить знайти найбільш адекватні шляхи подолання сформованого розриву в рівні розвитку регіонів в Україні.

З позицій наукового аналізу, міжрегіональна економічна диференціація повинна розглядатися не тільки як результат попереднього розвитку, але і як безперервний процес, об'єктивно обумовлений низкою внутрішніх причин і впливом комплексу зовнішніх факторів регіонального розвитку. Метою статті є систематизація факторів, які спричиняють відмінності в соціально-економічному розвитку регіонів, та

визначення рівня їх впливу.

Сформовані до теперішнього часу істотні розходження регіонів України за рівнем їхнього розвитку і соціально-економічного положення, будучи об'єктивною реальністю, мають глибоке коріння. Вони пов'язані з характером і особливостями історичного розвитку даних регіонів протягом останніх десятиліть. У той же час, лише одними історичними причинами не можна пояснити характер сучасних тенденцій у регіональному розвитку і джерела їхньої територіальної диференціації.

А. Гранберг особливо виділяє історичні передумови сформованої неоднорідності економічного простору країни, підкреслюючи роль територіальних диспропорцій, що дісталися у спадщину від адміністративно-планової системи централізованого керування і періоду екстенсивного розвитку економіки (надмірна концентрація багатьох виробництв, вузька виробнича спеціалізація більшості регіонів, існування мономіст, численні зони екологічного лиха тощо), а також вплив на регіональний розвиток перехідних процесів, що супроводжувалися різким скороченням платоспроможного попиту на традиційні товари, що випереджає зростання транспортних тарифів, і наростанням збитковості багатьох транспортно-економічних зв'язків, обвальним падінням обсягів централізованих інвестицій і державних дотацій [2, с. 255].

Л. Вардомский, у свою чергу, акцентував увагу на впливі зовнішньоекономічних зв'язків регіонів на їхнє соціально-економічне положення [3]. У той же час в якості основних факторів, що обумовлюють об'єктивні територіальні розходження в рівнях соціально-економічного розвитку, виділяються географічне положення регіонів, особливості їхнього історичного розвитку, а також забезпеченість природними ресурсами.

Н. Міхеєва досліджувала вплив різних груп факторів на диференціацію найважливіших параметрів соціально-економічного розвитку регіонів. При цьому результати проведених модельних розрахунків показали, що найбільш значущими факторами диференціації середньодушового валового регіонального продукту (ВРП) є вихідний рівень розвитку регіону, частка у ВРП сільського господарства і сервісного сектора, середньодушовий обсяг інвестицій [4, с. 97].

Б. Штульберг і В. Введенський рекомендують враховувати найважливіші фактори територіальної економічної диференціації для обґрунтування державної регіональної політики. Зокрема, з цією метою пропонується використовувати характеристики загального рівня економічного розвитку території, масштабів діючих виробничих потужностей і ступеня їхнього фактичного використання, конкурентоздатності провідних галузей господарства на регіональному, загальноросійському і світовому ринках, наявності промислових запасів мінерально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів, рівня наукового і кадрового потенціалів, інфраструктурної забезпеченості регіону, його транспортно-географічного положення та ін. [7, с. 140].

Відповідно до постулатів регіональної економічної науки, перспективи стійкого розвитку територій пов'язані з використанням сприятливих зовнішніх і внутрішньо регіональних факторів.

До найважливіших зовнішніх факторів регіонального розвитку, на наш погляд,

відносяться:

- макроекономічні фактори, включаючи поточні темпи інфляції, рівень та динаміку валютного курсу гривні, розмір і стабільність тарифів на послуги природних монополій;

- стан нормативно-правової бази державного регулювання економічного (територіального) розвитку;

- діючий механізм державного регулювання економіки, у т. ч. рівень сукупного податкового навантаження на суб'єктів, що господарюють, величина митних тарифів, характер і масштаби використовуваних економічних пільг, загальний рівень лібералізації економіки, включаючи ступінь адміністративного втручання в господарську діяльність;

- сформована система міжбюджетних відносин;

- зовнішньоекономічні фактори, включаючи поточну кон'юнктуру на світових і вітчизняному товарних ринках по продукції спеціалізації регіонів, наявність у країнах, що імпортують продукцію спеціалізації регіонів, цільових нетарифних обмежень за обсягами і ціновими характеристиками відповідної продукції.

Слід зазначити, що навіть зовнішні фактори загальної дії, такі як валютний курс або темпи інфляції, як правило, впливають на стан економіки і динаміку розвитку різних регіонів.

Така специфіка може бути обумовлена особливостями галузевої структури регіонів, наявним рівнем і диференціацією доходів населення, ситуацією на регіональних ринках праці й інвестицій, особливостями зовнішньоекономічних зв'язків регіонів тощо.

Так, наприклад, зниження валютного курсу гривні одночасно підвищить ефективність експорту продукції вітчизняними товаровиробниками і створить додаткові стимули до розвитку тих регіонів, продукція спеціалізації яких істотно мірою орієнтована на зовнішній ринок. З іншого боку, відповідне подорожчання імпорту додасть імпульс розвитку імпортозамінних виробництв, що може особливо сприятливо позначитися в тих регіонах, де існують значні незавантажені потужності в галузях, що випускають товари споживчого призначення.

Разом з тим, вичерпання стимулюючого ефекту девальвації може в результаті привести до рецесії в тих регіонах, де протягом періоду сприятливої кон'юнктури не були здійснені необхідні структурні зміни в економіці.

Вплив різного роду зовнішніх факторів, і, насамперед, процесів глобалізації на економіку України і її регіонів у перспективі буде інтенсивнішим і багатоплановішим.

Незважаючи на всю важливість зовнішніх факторів, найбільше значення для розуміння причин міжрегіональної економічної диференціації має комплекс внутрішньорегіональних (територіальних) факторів. Вплив їх, як правило, обмежено тільки територією даного регіону, його частиною або групою регіонів.

До основних територіальних факторів економічного розвитку регіонів можуть бути віднесені такі:

- рівень накопиченого економічного (у т. ч. виробничо-технічного й інноваційного) потенціалу регіону;

- загальний рівень сукупного регіонального попиту (обсяг регіонального

ринку);

- ступінь розвитку в регіоні ринкової інфраструктури;
- ступінь розвитку в регіоні виробничої (у т. ч. загальногосподарської і транспортної) інфраструктури;
- ступінь розвитку в регіоні галузей соціальної інфраструктури (житлово-комунальне господарство, охорона здоров'я, утворення, соціальне забезпечення);
- забезпеченість регіону трудовими ресурсами з урахуванням їх кваліфікації і наявність системи перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів;
- забезпеченість регіону найважливішими видами природних ресурсів, включаючи найважливіші мінерально-сировинні і паливно-енергетичні ресурси, сільськогосподарські угіддя, лісові і водні ресурси;
- рівень енергозабезпеченості території регіону;
- рівень розвитку сектора інформаційних і комунікаційних послуг;
- фактичний ступінь диверсифікованості структури регіональної економіки;
- ступінь завершеності в регіоні структурних і інституціональних ринкових реформ;

– діючий механізм регулювання економічного розвитку на рівні регіону.

Винятково велике самостійне значення має гео економічне положення відповідного регіону, включаючи його транспортно-географічні умови, а також масштаби і динаміку розвитку ринків суміжних територій.

Кожний з факторів регіонального розвитку у відношенні до конкретного регіону може бути охарактеризований або як конкурентна перевага порівняно з іншими регіонами, або як обмеження господарського розвитку, або як у цілому нейтральний фактор. У будь-якому випадку сукупність даних факторів відбиває потенційну конкурентоздатність економіки того або іншого регіону.

Разом з тим рівень реальної конкурентоздатності регіональної економіки в конкретних умовах визначається тим, якою мірою фактично реалізовані ті або інші конкурентні переваги даної території, і якою мірою подолано наявні обмеження господарського розвитку. У цілому, досягнутий рівень відповідності між потенційною і реальною конкурентоздатністю економіки регіону обумовлений як характером поточної економічної політики на центральному і регіональному рівнях, так і діяльністю самих суб'єктів ринкової економіки. У зв'язку з цим, першочергове значення має створення в кожному регіоні найбільш сприятливого інвестиційного і підприємницького клімату як найважливішої умови для максимального використання конкурентних переваг відповідної території.

Найважливішою складовою реальної конкурентоздатності економіки регіону в ринкових умовах, на наш погляд, виступає фактичний рівень прибутковості вкладень капіталу і, зокрема, норма прибутку з урахуванням її стійкості. Тут необхідно відзначити два аспекти.

По-перше, висока конкурентоздатність і наявність сприятливої кон'юнктури по профільуючій продукції того або іншого регіону визначає досягнення оптимального рівня завантаження діючих виробничих потужностей, пов'язаних з випуском даного виду продукції (як правило, 80 – 90 % максимально можливої).

По-друге, відносно висока конкурентноздатність регіональної економіки, як правило, означає також більш високу ефективність і меншу ризикованість нових інвестицій у відповідних галузях і видах діяльності порівняно з укладеннями капіталу в менш конкурентноздатних регіонах.

З урахуванням вищевикладеного, правомірно припустити, що основною вихідною причиною розходжень поточного соціально-економічного положення регіонів і динаміки їхнього розвитку є стійкі територіальні розходження в рівні прибутковості використання капіталу, що обумовлюють у цілому міжрегіональну диференціацію реальної конкурентноздатності економіки.

Дійсно, якщо рівень рентабельності поточної господарської діяльності й ефективність додаткових вкладень капіталу були б скрізь однакові, то можна констатувати неминучість досить рівномірного розподілу інвестицій по всій території країни й адекватне вирівнювання темпів економічного розвитку регіонів. У цьому випадку сучасна міжрегіональна економічна диференціація в країні пояснювалася б, головним чином, окремими історичними подіями і тенденціями.

Разом з тим зазначена причина міжрегіональної диференціації не дозволяє зрозуміти внутрішній механізм її відтворення. Тому її можна визначити як необхідну, але недостатню причину.

У зв'язку з цим важливо відзначити, що конкурентні переваги якого-небудь регіону можуть бути практично реалізовані тільки у сфері економічних взаємин даного регіону (його населення, суб'єктів господарювання і державних структур) із зовнішнім середовищем, тобто в рамках системи міжрегіональних і міжнародних економічних зв'язків.

Територіальні розходження в рівні прибутковості вкладень капіталу на практиці мають яскраво виражений галузевий аспект. Це означає більш високий її рівень у даному регіоні не взагалі, а тільки стосовно конкретних галузей, підгалузям і сферам господарської діяльності, що визначається наявністю відповідних конкурентних переваг. У результаті відбувається певна концентрація капіталу в ключових галузях регіональної економіки (галузях спеціалізації), орієнтованих на загальнонаціональний або світовий ринки.

Отже, домінуючий рівень прибутковості вкладень капіталу в економіку регіону зумовлює стан і перспективи розвитку саме найважливіших галузей його народногосподарської спеціалізації. У свою чергу, ці ключові, профілюючі галузі впливають на формування сукупного попиту в регіоні, а через нього – на розвиток допоміжних і обслуговуючих галузей.

Саме рівень, поточний стан і динаміка розвитку, у першу чергу, галузей спеціалізації, а також допоміжних і обслуговуючих галузей обумовлюють особливості і характеристики міжрегіональних і зовнішньоекономічних зв'язків кожного регіону. Причому, якщо галузі спеціалізації економіки регіону формують структуру вивозу (експорту) продукції (послуг), то значення допоміжних і обслуговуючих галузей визначається, головним чином, їхньою здатністю забезпечити власне виробництво ввезеної продукції (імпортозаміщення), а отже, зберегти фінансові ресурси підприємств і населення у внутрішньорегіональному

господарському обігові, одночасно скоротивши їхній відтік з регіону.

При дослідженні міжрегіональних товарообмінних зв'язків основна увага як правило, приділяється проблемі їхньої збалансованості. Збалансованість товарообмінних зв'язків якого-небудь регіону з іншими регіонами традиційно розуміється як відносно стабільна приблизна рівність вартісних обсягів відповідно вивозу і ввозу продукції. Розглянутий у довгостроковому аспекті стан загальної збалансованості товарообмінних зв'язків може характеризуватися як найкращий їхній варіант із позицій забезпечення активної ролі розглянутого регіону на загальнодержавному ринку. При цьому в окремі періоди часу така збалансованість може порушуватися під впливом різних кон'юнктурних факторів.

Якщо вивіз продукції з регіону по вартості тривалий час перевищує ввіз, то, за інших рівних умов, це означає, що даний регіон або недоодержує реально зароблені фінансові ресурси за поставлену продукцію, що осідають на рахунках фірм-нерезидентів за межами регіону, або його населення істотну частину особистих доходів воліє витратити в інших регіонах країни.

В обох випадках при стабільно активному торговельному сальдо відбувається міграція капіталів і особистих доходів населення з даного регіону, що в цілому відносно погіршує в ньому умови господарської діяльності і знижує темпи зростання економіки. При цьому об'єктивно звужуються можливості зростання галузей сфери послуг, орієнтованих в основному на регіональний ринок.

Якщо, навпаки, вивіз продукції з регіону по вартості протягом тривалого часу істотно менше ввозу, то це означає, що даний регіон забезпечує процеси відтворення на своїй території або за рахунок позитивного сальдо міграції капіталів і доходів населення, або за рахунок централізованого перерозподілу фінансових ресурсів у рамках діючої системи бюджетного федералізму.

Урахування в аналізі факторів впливу зовнішньоекономічних (міжнародних) відносин регіону, а також міжрегіонального обміну у сфері послуг принципово не змінює ситуацію, маючи на увазі необхідність підтримки загальної збалансованості його економічних зв'язків з погляду забезпечення умов найбільш повної реалізації його конкурентних переваг.

Поряд із загальною збалансованістю міжрегіонального товарообміну для переважно сировинних регіонів велике значення може мати подолання сформованої вузькосировинної спеціалізації і підвищення на цій основі ступеня горизонтальності зовнішніх зв'язків, тобто їхньої збалансованості по продукції сукупності обробних галузей промисловості, включаючи високотехнологічні галузі.

Разом з тим, досягнення загальної збалансованості товарообміну в регіоні аж ніяк не означає створення в ньому необхідних умов для забезпечення випереджального зростання його економіки. Дійсно, збалансованість може підтримуватися на крайній низькому рівні на тлі розвитку кризових процесів в економіці і соціальній сфері регіонів, абсолютного зниження обсягів ВРП, інвестицій і реальних доходів населення. Однак в останньому випадку під впливом заходів антикризового регулювання, як правило, відбувається посилення дотаційного характеру економіки таких регіонів, що об'єктивно приводить до відносного збільшення ввозу товарів і послуг, наростанню диспропорцій у міжрегіональному

товарообміні.

У зв'язку з цим ключову роль у порівняльній динаміці регіонального розвитку відіграють якісні характеристики товарообмінних зв'язків, що відбивають не стільки загальні масштаби міжрегіональних товарних потоків, скільки порівняльну ефективність виробництва обмінюваних товарів і послуг, а також ефективність транспортування продукції, що ввозиться і вивозиться.

Чим вище рівень валової доданої вартості, матеріалізований в одиниці продукції, що вивозиться, при заданих трудовитратах на її виробництво і транспортування і чим відповідно вище одержувані доходи від її реалізації на загальнодержавному або світовому ринках, тим, за інших рівних умов, вище середньодушовий рівень ВРП і рівень розвитку регіону в цілому. Одночасно зростання відзначеного показника (порівняно з параметрами базисного періоду) веде до збільшення темпів регіонального розвитку.

Разом з тим, існуючий розрив у рівні і динаміці розвитку різних регіонів країни залежить також від рівня і динаміки зміни якісних параметрів сукупного обсягу ввезеної продукції, що відбивають реально сформовану ефективність її виробництва за умовами загальнодержавного ринку. У зв'язку з цим, на наш погляд, саме співвідношення якісних характеристик міжрегіонального товарообміну, що відбивають порівняльні рівні валової доданої вартості у відповідних обсягах ввозу і вивозу продукції, лежить в основі розуміння внутрішніх джерел диференціації регіонального розвитку.

Таким чином, в умовах сучасної ринкової економіки поточне соціально-економічне положення і динаміку розвитку регіону в першу чергу визначають характер і основні параметри міжрегіональних і зовнішньоекономічних товарообмінних зв'язків регіону. Причинно-наслідковий зв'язок тут є не прямий, а опосередкований як системою бюджетних взаємин даного регіону з державним бюджетом, так і масштабами, а також спрямованістю міжрегіональних потоків капіталу і коштів населення.

Порівняльні масштаби і динаміка суспільного виробництва в кожному регіоні визначають відповідні масштаби і динаміку зміни в ньому сукупного попиту населення, державних установ і підприємств, що відбиває фактичні розміри регіонального ринку.

Саме відносний рівень і динаміка сукупного регіонального попиту, будучи в цілому результатом економічного розвитку того або іншого регіону, одночасно виступають його ключовими конкурентними позиціями у глобальному змаганні за залучення нових капіталів.

Література:

1. *Вардомский Л. Б.* Открытие российской экономики : региональное измерение / Л. Б. Вардомский. – М. : Эпикон, 1997. – 144 с.
2. *Гранберг А. Г.* Основы региональной экономики : учеб. для вузов / А. Г. Гранберг. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 495 с.
3. *Керецман В. Ю.* Державне регулювання регіонального розвитку: теоретичні аспекти : [монографія] / В. Ю. Керецман. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 188 с.

4. *Михеева Н. Н.* Анализ дифференциации социально-экономического положения российских регионов / Н. Н. Михеева // Проблемы прогнозирования. – 1999. – № 5. – С. 91–102.

5. Регіональна політика: методологія, методи, практика / відп. ред. М. І. Долішній. – Львів : ІРД НАНУ, 2001. – 718 с.

6. *Романюк С. А.* Політика регіонального розвитку в Україні: Сучасний стан і нові можливості : Регіональні дослідження : [монографія.] – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – 112 с.

7. *Штульберг Б. М.* Региональная политика России: теоретические основы, задачи и методы реализации / Б. М. Штульберг, В. Г. Введенский. – М. : Гелиос АРВ, 2000. – 208 с.

Надійшла до редколегії 24.03.2009 р.